

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ KÖKENLİ BİR BÜROKRAT: AGOP KAZAZYAN

Yrd. Doç. Dr. Kaya BAYRAKTAR*

ÖZET

Farklı milletleri asırlarca bir arada tutmayı başaran Osmanlı Devleti, bir yandan da bu milletlere mensup yetenekli bireyleri hizmetine almıştır. Ermeni kökenli Agop Kazazyan da bunların onlarcasından biridir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında maliye bakanlığı ve padişahın özel hazinesinin yönetimi görevlerini icra eden Agop Paşa, aynı zamanda bürokraside hizmet ve yönetim anlayışıyla da devrinde hakkında haklı haksız değerlendirmelerin yapıldığı bir bürokrat olmuştur. Bu çalışmada bir bürokrat olarak Agop Kazazyan, çalışma hayatından kesitlerle tanıtılmaya çalışılacaktır

Anahtar Kelimeler: Agop Kazazyan; Ermeni; Maliye.

ABSTRACT

AN ARMENIAN BUREAUCRAT IN OTTOMAN EMPIRE: AGOP KAZAZIAN

Ottoman Empire, having succeeded to keep together its different subject, also took them in it's employ. As being Armenian origin, Agop Kazazyan was one of the non-muslim subjects taken into Ottoman service. Having been charged for finance minister and managing Sultan's treasure in the second part of the nineteenth century, he also was criticized for his mentality on servicing and administrating. In this

research, we'll try to present Agop Kazazian as bureaucrat regarding his service in Ottoman administration.

Key Words: Agop Kazazian; Armenian; Finance.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti yaklaşık beş yüz yıl büyük bir coğrafyayı kendine özgü kodları da uygulayarak bir arada yönetmeyi başarmış bir devlet olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Bu çerçevede devletin idari kadrolarında gayrimüslim unsurlara da yer vererek onları, kendisini adlandırdığı şekliyle Devlet-i Âliyye bünyesinde meczetmeyi başarmış bir cihan devleti olmuştur.

İşte çalışmamızın odak noktası olan Agop Kazazyan da yukarıda sözü edilen ve Osmanlı idari yapısında kendilerine önemli görevler verilen Ermeni kökenli bürokratlardan biridir. Bugüne kadar hakkında fazla bilgi bulunmayan, kaynaklarda kendisinden herhangi bir bürokrat gibi bahsedilen Agop Kazazyan hiç de sıradan bir devlet adamı olmamış, hatta Osmanlı malî bürokratik geleneğine aykırı bir çizgide bulunmuştur. Gerek uygulamaları gerekse olaylara yaklaşımlarıyla sürekli gündemde kalan Agop Paşa hakkında yeterli araştırma bugüne kadar yapılmamıştır. Abdülhamit döneminin bürokratlarından olması meselelere agresif yaklaşımları, kendine özgü uygulamaları, etnik kimliği, sadakatle hizmet ifa etmesi ve olaylara realist diye tanımlayabileceğimiz bir algılamayla bakması, ve bu özelliklerinden dolayı dönemin bürokrat ve aydınlarının kendisine yönelttikleri tepkiler vb. Agop Paşa'nın hayatını araştırmayı ilginç kılıyor¹.

Kazazyan, Osmanlı Bankası'na iş başvurusu yaparken hazırladığı özgeçmişindeki bilgilere göre 1836 yılında İstanbul Pera (Beyoğlu)'da doğmuştur (OBA, no: PP0551400000).

Doğum Yeri	:	Pera/İstanbul
Yaş	:	39
Uyruğu	:	Ermeni
Osmanlı Bankasına Giriş Tarihi	:	1 Ocak 1875

* Uşak Üniversitesi, İBBF, İktisat Bölümü.

Referans Verilen Kişiler	: Sir Philip Francis, Stefanovich, Comando
Önceki İşi	: Galata Kaymakamlığı
Güncel İşi	: Bureau de vérification (Denetim)
Maaşı	: Ayda 25 lira
Bildiği Diller	: Türkçe, Fransızca, Ermenice, Yunanca

Sicil-i Osmanî'deki bilgilere göre II. Mahmud'un hizmet-i sarrafiyesi olan Kazzâz² Artin Ağa'nın soyundan gelmektedir (Mehmed Süreyya, 456). Baba adı Ovagim, annesininki Nekdar'dır. Üç kardeşinden Agavni Derunyan ve Nişan Kazazyan kendisinden sonra vefat etmiştir. Diğer kardeşi Karabet Efendi'nin ise, 8 Nisan 1889 tarihinde Padişaha sunduğu arizasından kendisinden önce vefat ettiği anlaşılmaktadır (BOA, Y.PRK. HH, 22/28). Eğitimini Ermeni okullarında tamamlamış ancak yüksek tahsil yapmamıştır.

A. İŞ TECRÜBELERİ

1. İlk Tecrübeleri

Yirmibeş otuz yaşlarında iken Galata'daki Ermeni kilisesinin cizye tahsildârlığı görevini yürütmüştür (Pakalın, 44). Bu hizmetten çekildikten sonra 1870'lerin ilk yıllarında bayındırlık hizmetlerinin emanete devredilmesi dolayısıyla Şehremâneti bünyesinde kurulan Ebniye Meclisi azââlığı görevinde bulunmuştur (1287 Devlet-i Âliyye Sâlnâmesi, 50; 1288 Devlet-i Âliyye Sâlnâmesi, 57).

2. Galata Bidâyet Mahkemesi Üyeliği

Ebniye Meclisi'nin lağvedilmesinin akabinde İstanbul'da ihtiyacı karşılayacak sayıda mahkemelerin teşkil edilmesine dair çıkarılan nizamnameye bağlı olarak Dersaadet (İstanbul), Üsküdar ve Beyoğlu merkezlerinde bidayet hukuk ve ceza mahkemeleri ve cinayet divanları açılmış ve Agop Efendi'ye de 27 Mayıs 1872 tarihinde beş yüz kuruş

maaşla Galata Bidâyet Mahkemesi'nde görev verilmiştir (BOA, İ.DH, 45244). Ancak Kazazyan bu görevi benimsememiştir. Bir buçuk aylık memuriyeti süresince mahkemedeki görevini aksatması ve devamsızlığı bunun en iyi göstergesidir. Daha sonraki yıllarda da benimsemediği görevler verildiğinde veya uygulamada istemediği olaylarla karşılaştığı zamanlarda da benzer tepkileri göstermiş ve sık sık diğer bürokratlarca eleştirilmiştir. 13 Temmuz 1872 tarihinde mahkeme meclisi tarafından, Agop Efendi'nin memuriyetindeki devamsızlığı gerekçe gösterilerek azli istenmiş ve yerine Mahkeme-i Salihye azasından Antaş Efendi'nin beş yüz kuruş maaşla tayin edilmesi tasviplere sunulmuştur. Bu görevinden 16 Temmuz 1872 tarihinde azledilmiştir (BOA, İ.DH, 45506).

3. Osmanlı Bankası Tecrübesi

Galata Bidayet Mahkemesi'ndeki macerası nihayet bulmasından sonra Agop Kazazian, Osmanlı Bankası'na iş başvurusunda bulunmuş ve 1 Ocak 1875'de burada işbaşı yapmıştır. Banka Kazazyan'ın hayatında hedeflerini gerçekleştirmek için dönüm noktası olmuştur. Bankadaki görevi sırasında gösterdiği zekâ, maharet kısa zamanda Agop Paşa'yı öne çıkarmıştır. Bir ara Osmanlı Bankası'nda Muhâsebe-i Mâliyye-i Türkî Kalemi Müdürlüğü yaptı. Bu görevi vesilesiyle sarayla temasa girmeye fırsatı bulabildi ve bankadaki görevinin yanı sıra zaman zaman Abdülhamid'in işlerine yardım ederek onunla ünsiyet oluşturmuştu. Bu görevi sırasında Abdülhamit Agop Efendi'yi iki nişanla taltif etmiştir. Bunlardan ilki 12 Ekim 1878 tarihinde verilen üçüncü rütbeden Nişân-ı Âli Osmânî'dir (BOA, İ.DH, 63060). Diğeri padişaha sadakat ve doğrulukla hizmette bulunmasından dolayı haiz olduğu ikinci derece rütbenin sınıf-ı mütehayyize yükseltilmesidir (BOA, İ.DH, 63668). Bankada gerçekleşen bir suiistimalin çözüme kavuşturulması işinde gösterdiği liyakat dolayısıyla banka çevrelerinin dikkatini çekmekle beraber, banka ile olan münasebetleri farklı bir seyir izlemiştir (Çark, 156-159).

4. Meclis-i Meb'ûsân Üyeliği

Meclis-i Meb'ûsân'ın 13 Aralık 1877-14 Şubat 1878 tarihleri arasında açık kalan ikinci devresinde İstanbul mebusu seçilmiştir. Agop Paşa, meclisdeki ilk konuşmalarından birini 7 Şubat 1878 tarihinde

gerçekleştirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Meşrutiyet uygulamasının yeni olması ve tecrübe eksikliği nedeniyle Meclis-i Vükelâ ile Meclis-i Meb'ûsân arasında bir konuda yetki kargaşası ortaya çıkmıştır. Agop Paşa yaptığı konuşmada, meclisin yetkisinin sadece yasama, vükela heyetinin de yürütme organı olduğunu hatırlatarak diğer devletlerde de bunun üzerine bina edildiğini söylemiş, sorunun vükela heyetinin yetkilerinin kanunlarda belirtilmemesinden kaynaklandığını meclisin o konuda kanun yapmadan sadece görüşlerini ifade ettiğini meclise hatırlatarak vükela heyetinin Padişaha ilettiği görüşlerine saygı duyulması gerektiğini beyan etmiştir(Us, c.I, 350). Buradan Agop Paşa'nın, meşveret uygulamasının Osmanlı ülkesi dışındaki pratiği konusunda bilgi sahibi, âkil mebuslardan olduğu söylenebilir

5 Ocak 1878 tarihli toplantıda Dîvân-ı Muhâsebât lâiyhası görüşmelerine de aktif olarak katılmış ve görüşmeler sırasında bu kuruma mal memurlarının tuttıkları muhasebe kayıtlarını ve bütçeyi inceleme yetkisiyle birlikte yargılama hakkının da verilmek istenmesine karşı çıkarak, bu nevi suçların da hukuk-u âdiyye kapsamı dışına çıkarılmayacağını, ayrıca kurumun bir mahkeme olmadığını ve olamayacağını belirterek bu hususun Kanûn-i Esâsî'de de açık olduğunu ifade etmiştir (Us, c.II, 92-94).

Öte yandan, basının meclisle ilgili yayınlarına kısıtlama getirilmek istenmesine tepki göstererek bu nevi girişimleri 30 Ocak 1878 tarihli oturumda eleştirmiştir (Us, c.I, 258).

Padişaha mali konularda danışmanlık hizmeti veren Kazazyan mali sorunların aşılması için zaman zaman önerilerde bulunmuştur. 11 Ocak 1878 tarihli müzakerelerde Kazazyan'ın piyasaya dönük gerçekçi bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. 93 Rus Harbi (1877-78) nedeniyle ortaya çıkan olağanüstü bütçe açığının kapatılması için kaime basılmasının ve bu nedenle kaimenin değerinin düşmesine yönelik eleştiriler üzerine, Agop Paşa verdiği cevapta kaimeyle ilgili olarak Maliye Nezâreti riyasetinde bazı Galata Bankerleri'nden oluşan komisyon tarafından bu husus hakkında karar alındığını ileri sürerek kaimenin değerinin korunabilmesi için gerekli olan kuvvetin para olduğunu ifade etmiştir (Us, c.I, 200-201). Fakat Agop Paşa'nın da belirttiği gibi hazinenin piyasaya müdahale edebilmesi ve

spekülasyonlara engel olabilmesi için yeteri kadar nakit stokunun olması gerekmektedir. Bu ise malî sıkıntılar sebebiyle mümkün görünmemektedir.

28 Ocak 1878 tarihli oturumda ise aşâr vergisinin ıslahıyla ilgili yaptığı konuşmada, bütçe meclise geldiği zaman aşârla ilgili görüşlerin ifade edilmesi gerektiğini çünkü gelirlerin sadece aşâr vergisinden oluşmadığı diğer gelir kalemleriyle beraber aşârın ele alınması gerektiği yolunda görüşlerini açıklamıştır. Agop Paşa'ya göre daha önce üçyüze yakın kanun layihası sunulduğunu ve bir sonuç alınamadığını çünkü bu layihalar bütçe zamanı hazırlanmamış dolayısıyla daha ayrıntılı tartışmalar yapılamamıştır (Us, c.I, 238).

Devlet kurumları ve memurları hakkındaki görüşlerine dair ipuçlarını yine mecliste yaptığı bazı konuşmalardan yakalayabiliriz. 12 Ocak 1878 tarihli tutanaklarda memurların yeterli donanımdan yoksun oldukları, mahkemelerdeki hâkimlerin iyi yetiştirilemediği ve en önemlisi bu konuda okulların olmadığı kanaatini taşımaktadır (Us, c.II, 125).

23 Ocak 1878 tarihli celsede telgraf memurlarının maaşlarının iyileştirilmesi ile ilgili bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında "telgraf memurları sair memurlar gibi değildir. Geçen sene de bunların maaşlarının kaime olarak verilmesi söylendi. O adamlar gündüz ve gece sabahlara kadar çalışmağa mecburdurlar. Onlara verilen üç yüz dört yüz kuruş maaş eğer kaime ile tadil olunursa bir liradan ibarettir. Bu maaşla geçinemezler. Çünkü onların çoğunun ailesi bir başka yerde ikamet etmektedir. Ayrıca, bu telgraf ve posta memuriyeti bildiğimiz kadarıyla ehemmiyetlidir" (Us, c.II, 199).

24 Ocak 1878 tarihli gayrimenkullerin (akar, arâzî ve emlak) tasarrufunda karşılaşılan güçlükleri çözüme kavuşturmak için sunulan bir layihanın müzakeresi sırasında, konunun şer'î yönünün de bulunması nedeniyle ortaya çıkan tartışmalar üzerine Agop Paşa yaptığı konuşmada "...bu layihada dini hususlara dokunur bir yer varsa elbette encümen onu ayırıştırır ve gerekli düzeltmeleri yapar. Padişahımızdan araziyi ve vakfı ıslah etmesini isteyen biz değil miyiz?. Biz bunu ısrarla istemedik mi? Madem ki biz bunun esasını kabul ettik, şimdi satışını mı kabul etmeyeceğiz? Islahat üzerine biri çalışıp bir şey söylerse hata mı

etmiş olur? Bendeniz buralarını anlayamadım, bunu doğru tahlil etmeliyiz. Ve bendenizin anlayışına göre biz yalnız idare ve kanuna ait olan maddeleri müzakere ederiz, daha sonra encümen bu işin içinde dini inanışlara dokunur bir yeri veya yanlış anladığımız bir yer varsa onu tefrik eder” (Us, c.I, 208-212) şeklinde görüşlerini açıklar. Bu konuşmalardan Agop Paşa'nın yapılan eleştirilere, biraz da demagoji yaparak ilk elde göğüs gerdiği izlenimini ediniyoruz.

9 Şubat 1878 tarihli bir başka konuşmada Osmanlı mahkemelerinden bahisle, biri hukuk-u âdiyye diğeri de hukuk-u cezâiyye olmak üzere iki tür mahkeme olduğunu ifade ederek “Taşrada cezâ ve âdî hukuk davalarına bir mahkeme bakmaktadır. Bunların sayılarının ne kadar olduğunu söylemeye hacet yoktur. Benim incelemelerime göre taşrada görev yapan hâkim sayısı ihtiyaca cevap vermediği gibi bunlara ödenen maaşlar da düşüktür. Hâkimlikte yetkin insanlar istihdam edilmesi için gereken yeterli maaş verilmelidir. Burada görev alacak kişilerin dışarda 300-500 kuruşa iş bulabilecek durumları var ise 150-300 kuruş maaş verilen görevlere talip olmazlar. Görev alan mahkeme azalarının birçoğu işsiz kaldıkları için bu işe talip olmuşlardır. Bu ayrıntıya da dikkat edilmeli ve ıslahata da bu noktadan başlanmalıdır. Mahkemenin ıslahatı için öncelikle Şûrâ-yı Devlet'ten teşkilat kanunu isteyelim. Ve bu kanun üzerinden müzakere edelim (Us,c.I, 361). Agop Paşa bu konuşmasında yukarıdaki örnek olaylarda olduğu gibi akıl, yönetsel arızaların farkında, usul konularına vâkif bir azâ profili sergilemektedir.

5. Hazîne-i Hâssa Nâzırlığı (Ceb-i Hümâyûn Nâzırlığı)

II. Abdülhamit Hazîne-i Hâssa hesaplarına bir düzen koymak için Osmanlı Bankası Genel Müdürü Foster'den eleman istediğinde, bu iş için Agop Efendi'yi salık vermiştir. Bankanın başını ağrıtabilecek işlerine vakıf olan Agop Paşa'yı uzaklaştırmak için bu iyi bir fırsattı (Pakalın, 57). Ya da Foster, Agop Paşa'yı refere ederken başarılı bir bürokrat olacağı düşünülen bir elemanın burada görev almasının bankanın menfaatine olacağını düşünmüş olabilirdi. Her iki halde bu sayede hem istenmeyen bir eleman tasfiye edilmiş olacak hem de dolaylı yoldan bankanın menfaatlerini koruyacak bir bürokrat kazanılacaktı. İleride de

görüleceği gibi bankanın beklentileri boşa çıkmış ve Agop Kazazyan bürokrasiye adım attığı ilk günden itibaren bankaya karşı olumsuz tavır takınmış ve banka için ciddi bir ayak bağı olmuştur. Bunun altında yatan neden belki de istemediği halde bu görevi kabul etmesi yönündeki dolaylı baskı ve istekler karşısında duyduğu tepkilerdir. Bürokrat kimliğini tanımlamak için Hazîne-i Hâssa görevine getirilme sürecini takip etmek yeteri kadar fikir vermektedir. Agop Paşa, Aralık 1879'da Sadrazam Küçük Mehmet Said Paşa ile yaptığı iki görüşmede (BOA, Y.A. HUS, 163/9), Osmanlı bürokrasi geleneğinde belki de hiç örneği görülmemeyen bir teklifte bulunmuştur. Kazazyan, bir başkasının maiyetinde çalışması halinde iş göremeyeceğini ifade ederek, kendisinin Hazîne-i Hâssa müdürlüğüne getirilmesi veya üç aylık bir deneme süresine tabi tutularak icraatının değerlendirilerek uygun görülür ise nezârete atanmasının yapılmasını talep etmiştir. Nezâret vekili namıyla bağımsız olarak bu memuriyetten sorumlu olması lüzumunu ifade etmiştir. Şimdilik hazine nâzırının idaresinde muavin veya muhasebecilikle devam etmesinin uygun olacağı Said Paşa tarafından kendisine bildirilmiş ancak kendisi amacının hizmet etmek olduğunu belirterek itiraz etmiş ve olaya tamamen profesyonelce yaklaşmıştır. Burada kendisine duyduğu özgüvenin ne kadar güçlü olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

Agop Kazazyan 16 Aralık 1879 tarihinde, Hazîne-i Hâssa'da yapılacak ıslahat ve muamelelerin tamamının sadarete müracaatla olacağı talimatına uygun olarak hareket etmek üzere nezârete vekâleten atanmıştır. Bu görevde bulunan Rıza Efendi geçici olarak 50 bin kuruş maaşla Ayan Meclisi azalığına kaydırılmıştır (BOA, YEE, 72/43). Doğrudan nezârete atanması uygun görülmediğinden kendisi müdür ünvanı ile Hazîne-i Hâssa yönetiminde görevlendirilmiştir ve onbir yıl sekiz ay on gün bu görevi yürütmüştür (Pakalın, 45).

Agop Paşa kendine olan özgüvenini icraatlarıyla da göstermiştir. 16 Nisan 1880 tarihinde icraatlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunurken, Hazîne-i Hâssa idaresinin kendisine devrolunduğu tarihte borcun yaklaşık 370 bin lira olduğunu, bu konuyla ilgili muntazam kayıtların tutulmadığından yakınmıştır. Kazazyan, öncelikli hedefinin padişaha canla başla hizmet etmek olduğunu söyledikten sonra icraatlarını saymıştır; maliyenin kriz içinde bulunduğu bir zamanda

Hazîne-i Hâssa'nın gelir ve giderini dengeledikten sonra gelir fazlası dahi verilmiş, geçmiş dönemden devreden borca mahsuben 1296/1880-81 malî senesi gelirinde sorun olmadan nakit ve havale şeklinde yaklaşık 100 bin lira ödenmiş, Emlâk-ı hümâyûna ait emlaklerin hâsılatı çiftliklerin icar gelirleri dışındaki geliri fazla mesai yapılarak geçmiş döneme nispetle dört misli arttırılmış, padişah emlaklarının 1296 malî senesi temmuz, ağustos ve eylül aylarının hâsılatı artmış, Hazîne-i Hâssa'da, diğer devlet dairelerinde henüz uygulanmayan muhasebe kayıtlarının alafranga defter usullüne göre tutulmasına başlanıp başarıyla uygulanırken, Sarayın da ihtiyacı olan bir senelik odun ve kömür vaktinden önce temin edilerek ambarlara konmuştur (BOA, Y.PRK. HH, 7/9).

Bu bilgilendirmeni akabinde göreve başladıktan yaklaşık dört ay sonra icraatlarından memnun kalınarak 18 Nisan 1880 Hazîne-i Hâssa Müdüriyeti unvanı nezârete tahvil edilmiştir (BOA, DÜİT, Dosya 37/2, Sıra 17/2). Göreve geldikten sonra Abdülhamit'e bağlılık ve sadakatini sık sık vurgulamış, Kasım 1883'de maaşı 16 bin kuruştan 24 bin'e çıkarıldığında, bu zam karşısında padişaha bağlılığını aşırı övücü bir ifadeyle bildirerek çok mutlu ve şaşkın olduğunu ifade etmiştir (BOA, Y.PRK. HH, 12/35). 25 Ağustos tarihinde rütbesi vezirliğe yükseltildikten (BOA, İ.DH, 73721) sonra, zaman içinde birçok nişanla taltif edilmiştir. Ayrıca 1887'de Papa IX. Pius'un Patrik Azaryan'ın eliyle verdiği Saint-Grégoire nişanına da layık görülmüştür. Aynı nişanlar Sadrazam Kamil Paşa, Hariciye Nâzırı Said Paşa, Adliye Nâzırı Cevdet, Sultanın Baş mabeyincisi Ragıp Bey'e tevdi edilmişti (Çark, a.g.e., 158). Ayrıca annesi Nekdar hanıma Eylül 1880 tarihinde üçüncü rütbeden şefkat nişanı (BOA, İ.DH., 65665), kız kardeşi Agavni Derunyan'a ise ikinci rütbeden şefkat nişanı verilmiştir (BOA, İ.DH, 79900).

Agop Efendi daha Hazîne-i Hâssa nâzırı olmadan önce nezâretin ıslahı çerçevesinde bazı memurlar ya emekli edilmiş ya da başka dairelerde görevlendirilerek ıslah edilmeye çalışılmıştır. Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarında personel rejiminde değişikliğe gidilerek, memurlar sınıf ve derecelere ayrılmış, maaşlarda kesintiye gitmiş, görevlerini yerine getiremeyen veya işlevsiz kalan memurlar emekliye sevk edilerek personel giderlerinden tasarruf edilmesi ve verimliliğin

artırılması hedeflenmiş ancak bu çaba Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle kısa bir süre kesintiye uğramıştır. Agop Paşa'nın atanmasıyla ıslah çalışmalarına kalındığı yerden devam edilmiştir. İlk aşamada Avrupa usulü hesap tekniğine göre gelir ve giderlerin dökümünün yapılabilmesi için gerekli altyapı hazırlandı ve uygulamaya konuldu. Memur sayısı azaltıldı ve maaşlarda geçim sıkıntısı çekilmeyecek oranda kesintiye gidildi. Açıkta kalan memurlara yeni görevlerine başlayınca kadar maaş bağlandı (BOA, Y. MTV, 3/44).

Hazîne gelirlerinin arttırılması amacıyla önceki tarihlerde Mâliyye Hazinesine devredilerek elden çıkarılan emlak-ı hümâyûna ait arâzî ve emlaklerin devir veya bedelleri ödenerek satın alınması, arâzilerin mamur hale getirilerek gelirlerinin arttırılması, kira tespitinin gerçek değerleri üzerinden yapılması gibi gayretler neticesinde bu kalemin gelirler içindeki payı önemli oranda artmıştır.

1883-1884 malî yılında emlak-ı hümâyûnun idaresi Hazîne-i Hâssa bünyesinde yeniden yapılandırılmıştır. Emlâk-ı hümâyûn gelirleri 1880/1 malî yılında 1.400 lira iken bu rakamda yıllar itibarıyla önemli artışlar görülmüş ve 1881/2 yılında 12.089 liraya, 1882/3 yılında 25.407 liraya, 1883/4 yılında 48.425 liraya, 1884/5 yılında 61.464 liraya 1885/6 yılında 76.599 liraya ulaşmıştır (BOA, Y.PRK. HH, 16/71).

Agop Paşa, Haziran 1880 ortalarında 1296/1880-81 malî yılı bütçesiyle ilgili; "1295 yılında 755.994 lira olan tahsisât 1296 yılında 682.171 liraya indirilmiştir. Bu durum hazînenin idaresini ve masrafların karşılanmasını zora sokmaktadır. Tahsis edilen kaza gelirlerinin, genellikle üçte bir oranında tahsilâtının gerçekleşmesi maaş ve diğer ödemelerde sıkıntıların yaşanmasına neden olacaktır. Umumi maaştan indirim, matbah/mutfak ve ıstabl-i âmire (saray ahır) ve kilâr-ı hümâyûn ve bütün şube ve gedikler masrafları ve ödenekleri dahi düzenleme yapılarak gerekli tedbirler alınmış, ayrıca yıllık tahsisatın zamanında tahsili için gerekli tedbirlerin alınması zorunlu görülmüştür" (BOA, Y.MTV, 4/1) şeklinde beyanda bulunmuştur.

Hazîne-i Hâssa'nın yönetimi sırasında gerek bu hazineден tayinat alanların maaşlarının gecikmesi, ödenememesi, gerek sarayın ihtiyaçları için alınan malzemelerin bedellerinin ödenmesi noktasında ciddi sıkıntılar yaşanması gibi bunaltıcı sorunlarla karşılaşan Agop Paşa

muhtelif tasarruf tedbirleri almaya çalışmış ve bunda kısmen başarılı da olmuştur.

Pakalın'a göre Agop Paşa, padişahın iç hazinesini muntazam idareye muvaffak olan yegâne idarecidir. Yine, kendisinden önce hazinenin yönetiminde basit usülle tutulan hesaplar yerine çift muhasebe sistemini uygulamış, ödemelerde çek yöntemini bulmuş, gelirlerini yirmi-otuz misli arttırmıştı. Ancak diğer taraftan Hazîne-i Hâssa gelirlerini ziyadeleştirmek pahasına hiç hakkı olmadığı halde hukuksuz olarak tasarruf sahibinin ölümüyle yedinci dereceden akrabaya kadar o da yoksa o civarda ihtiyacı olana verilmesi gereken 'arâzî-i emirîyeye ve üzerinde tasarruf sahibi olduğu halde gereksiz tasarruf bahanesiyle şahıslara ait yerlere el koyuyordu. Bu çerçevede İstanbul, Bağdat, Basra, Musul, Edirne, Bursa, Çatalca, Selanik, Yanya gibi vilayetlerde birçok arazi, çiftlik, mukataalar, han ve dükkâna el koymuştu (Pakalın, 45-47 ve 50). Bu tür hukuksuz el koymalar ise bürokrasinin değişik kademelerinde rahatsızlık ve sıkıntı yaratıyordu.

6. Mâliyye Komisyonu Üyeliği

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)'na son veren Ayastefanos Andlaşması'nda (3 Mart 1878) Balkan coğrafyasındaki en zengin toprakları elinden alınan Osmanlı Devleti, İngiltere ve Avusturya'nın araya girmesiyle 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Andlaşmasıyla topraklarının bir kısmını geri alıyor ancak bu kez tüm Osmanlı toprakları taksim planlarına konu oluyordu. En önemlisi de, artık Paris Andlaşması'nın aksine Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti edilmiyordu (Karal, 78-79). Ayrıca, Berlin Andlaşması'nın XVIII. Protokolünde verilen önerinin uluslararası mali komisyona varacağı endişesiyle, malî sahada ıslahat yapmak üzere bir dizi komisyonların oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede ilk malî ıslahat komisyonu da 30 Ekim 1878 tarihinde onay almıştır (Bölükbaşı, 16-18). II. Abdülhamit malî sistemi Bâbîâlî'nin inisiyatifine bırakmamış, ıslahat komisyonları aracılığıyla denetlemiş ve yönlendirmiştir.

Agop Paşa da Düyûn-u Umûmiyye'nin kuruluşundan sonra 21 Şubat 1883'de kurulan komisyonda başkan sıfatıyla görev almıştır

(Bölükbaşı, 56). Yine 1885 yılında kurulan bir başka malî komisyona üye olarak atanmıştır. Hatta aşarın toplanması usulünde ıslah yapılması amacıyla kurulan bu komisyonda Agop Paşa'nın dile getirdiği itirazlar üzerine Abdülhamit, Agop Paşa'nın itirazlarının yeniden değerlendirilmesi için alınan kararın gözden geçirilmesini talep etmişti (Bölükbaşı, 59).

Yine, 1 Mart 1887 tarihinde ilk dönem Mâliyye Nâzırlığı Abdülhamit tarafından bitirilen Agop Paşa, hemen akabinde gelir-gider dengesinin nasıl sağlanacağını araştırmak üzere oluşturulan üç kişilik ekibe dahil edilmiş ancak herhalde nâzırlıktan alınmasına bir tepki olarak bu komisyonun çalışmalarına isteksiz katılmış hatta hazırlanan öneriye de imza atmamıştır. Belki de bu nedenle komisyonun diğer üyeleri olan Mâliyye Nâzırı ve Rûsumat Emîni tarafından Padişah'a şikayet edilmişti.

7. Mâliyye Nâzırlığı

25 ağustos 1885 tarihinde Ahmet Münir Paşa'dan boşalan mâliyye nâzırlığına atama yapmadan önce Abdülhamit, bürokratların görüşlerine başvurmuş ve kendisinin Agop Efendiyi düşündüğünü açıklamıştır. Buna ilk tepkiler dolaylı yoldan atanmasını engelleyecek yaklaşımlar sergileme şeklinde gelmiştir. Aslında Agop Efendi'nin Maliye nâzırlığına getirilmesi ilk defa Sadrazam Küçük Mehmet Sait Paşa tarafından 5 Aralık 1882 tarihinde gündeme getirilmiştir. Ancak Abdülhamit, Hazine-i Hassa idaresine darbe vuracağı gerekçesiyle onaylamamıştır. Münir Paşa'nın istifasından sonra sadaret iki ismi öne çıkarmıştır. Bunlardan biri Agop Paşa diğeri ise Sadâret müsteşarı Mustafa Zihni Paşa'dır. Kazazyan'ın Hazîne-i Hâssa'daki görevi nedeniyle nezârete atanmasının şimdilik uygun olmayacağı düşünüldükçe ikinci kez ismi gündeme gelmesine rağmen, bu göreve ataması yapılmamıştır. 26 Ağustos 1885 tarihinde Zihni Paşa bu görev için dürüst, vasıflı ve ehil bir kişi olarak tanımlanmış ve mâliyye nezâreti görevine getirilmiştir (BOA, İ.DH, 78853). Zihni Paşa 18 Aralık 1886 yılına kadar bu görevi yürütmüştür. İsmi birkaç kere maliye nâzırlığı için gündeme gelen Agop Paşa, 19 Aralık 1886 tarihli irade ile Hazîne-i Hâssa nâzırlığı ile birlikte yürütmek üzere Mâliyye Nâzırlığına atanmıştır (BOA, İ.DH, 84915). İki ayrı dönemde Mâliyye Nâzırlığı

yapan Kazazyan'ın birinci bakanlık dönemi 19 Aralık 1886-1 Mart 1887 arasını, ikinci dönemi ise 9 Ağustos 1888-15 Mart 1891 tarihleri arasındadır (Pakalın, 47).

Agop Paşa maliyenin başına geldikten sonra dönemin Sadrâzâmıyla arasındaki tartışmalar dış basında dillendirilmiştir. Nisan 1888 tarihli çıkan yazılardan birinde maliyede yapılan ıslahatın ağır şartlarının bakanlar kurulunda Sadrâzâmla Agop Efendi arasında tartışmalara neden olduğu ifade edilmiştir ((BOA, YEE, 10/68). Bu ihtilaflar sırasında Agop Paşa birçok defa sultana istifasını sunmuş ancak padişah bu isteği genelde onaylamamıştır.

Agop Paşa'nın, göreve gelmesi olduğu gibi ayrılması da yabancı basında yankı bulmuştur. Kazazyan'ın birinci bakanlık döneminin bitişiyle ilgili olarak bazı gazetelerde Hıristiyan olduğu ve dolayısıyla Müslüman memurların husumet gösterdikleri iddiası karşısında *Memorial Diplomatique* gazetesinin 2 Nisan 1887 tarihli nüshasında bu dedikodulara cevap verilmiştir (BOA, Y.PRK. TKM 10/32). Aslında bu tartışmalar Padişahla Sadâret makamı arasında var olan yetki mücadelesinde Agop Paşayı bilinçli veya bilinçsiz öne çıkarmaktaydı. Kazazyan yukarıda da ifade edildiği gibi sık sık sultana bağlılığını beyan ediyor ve padişahın güvenini kazanacak şekilde üzerine aldığı görevleri layıkıyla yerine getiriyordu. Bu ise bakanlar kurulundaki diğer bürokratları rahatsız ediyor ve padişahın sadık adamı olarak eleştirileri üzerinde topluyordu.

Birinci nezaret döneminde iki görevi aynı zamanda yürüten Agop Paşa, 21 Şubat 1887'de maliyenin durumu nedeniyle Hazîne-i Hâssa Nâzırlığı ve Mâliyye Nâzırlığı görevleri dolayısıyla iki yerden maaş almasının doğru olmadığını belirterek maliye bakanlığı görevinden doğan maaşının ödenmemesini talep etti. Bu talep doğrultusunda 23 Şubat 1887 nezaret nazırlığı maaşının yarısının ödenmesine ve gazetelerle dahi ilan edilmesine karar verildi (BOA, İ.DH, 80445). Agop Paşa'nın bu hassasiyeti Sadâret çevresiyle olan çekişmede padişahın güvenini kazanmak amacını taşıdığı söylenebilir. Ancak yine de, ordunun ihtiyacı olan gıda tayinatı ile nakdi paranın karşılanamaması, satın alınan Mauser silahlarının borç taksitinin ödenmemesi üzerine

Padişahın öfkesinden kurtulamamış ve bu görevdeki ilk dönemi nihayete ermiştir (Bölükbaşı, 68).

Agop Paşa maliyenin başına getirildikten sonra, kendisinin nâzır olmasına muhalefet eden Sadâret ve çevresiyle özellikle de Sadrâzam Kamil Paşa ile sürekli tartışma içinde olmuştur. Her iki taraf karşılıklı olarak birbirlerini devletin menfaatlerini gözetmemekle ve şahsi çıkar peşinde olmakla suçlamışlardır (BOA. Y.A. RES, 34/48; Y.A. HUS, 220/25). Öte yandan Agop Paşa'nın, Abdülhamit'in desteğini arkasına almasından dolayı tavırlarındaki rahatlığı, ağır şartları dayatan tasarruf çabaları, vilayetlere yüklü miktarda askeri ihtiyaçların karşılanması için ödeme havaleleri gönderilmesi gibi uygulamaları valileri de rahatsız ediyordu. Örneğin Ekim 1888'de oluşturulan Mâliye Kontrol Komisyonu'na danışmadan harcama yapmış, komisyonun talep ettiği evrakları teslim etmeyerek komisyonun çalışmalarını akim bırakmaya çalışmış ve bunda da üyelerin istifasına neden olarak başarılı da olmuştu (Bölükbaşı, 73-74).

II. Abdülhamid, Agop Paşa hakkındaki şikayetler üzerine konu hakkında bilgi almak üzere kendisini 7 Aralık 1889 tarihinde huzuruna çağırılmıştır. Kazazyan, padişahın konuyla ilgili sualine şifahen verdiği cevapta; 1889 yılı için, şahıs adına vilayetlere bir akçe havale verilmediğini ve mahalli gelirin tamamının askeri tahsisatlara karşılık tutularak askeriye'nin geçmiş senelere göre iyi idare edildiğini, bütçenin külliyetli açık verdiği bir yılda bundan daha iyi idare edilemeyeceğini ifade etmiştir. Bugüne kadar olduğu gibi, sene sonuna kadar da idaresinin mümkün olduğunu, bütçenin denkliliğini sağlamak için mümkün olduğu kadar tasarruf edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bâbiâli tarafından gelecek sene için bir bütçe hazırlanıp verildiğini, bütçe dışına çıkılmaması durumunda malî itibarın artacağını ve kendisinin de bütçenin denkliliği için çalışacağını beyan etmiştir. Savunmasının Bâbiâli tarafından da müzakere edilebilmesi için II. Abdülhamid tarafından 8 Aralık 1889 tarihinde yazılı cevap vermesi istenmiştir (BOA, YEE, Kısım 14, Evrak 1513, Zarf 126, Karton 10). Önceliği bütçe denkliliği ve masrafların nasıl kısılıp zamanında ödeneceğine veren Padişahın bu talebi üzerine Agop Paşa tarafından padişaha, malî tedbir ve tasarrufları içeren onyedili maddelik bir rapor arz edilmiştir. Raporunda Paşa, kendisine yöneltilen eleştirileri ve yukarıda padişahın sorduğu soruları delilleriyle

izah etmiş, verilen vazifeyi en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştığını belirterek eleştirileri cevaplamıştır.

Agop Paşa, bütçelerin oluşturulması için kurulan komisyonlardan sonuç alınmadığını, Bâbiâli'nin denk bütçe konusunda görüş ifade edememesinin bu konuda sorun çıkardığını, devletin (memur maaşlarının ödenmesi vs.) paraya ihtiyaç duyduğunda dış borçlanmanın tercih edildiğini, bakanlığı döneminde ise avans anlaşmalarının tercih edildiğini, alınan avanslarda faizlerin düşürüldüğünü, borçlanmalara gidildiğinde ise daha yüksek fiyattan tahvil çıkarıldığını, muhtelif zamanlarda farklı adlarla çıkarılmış olan eshamlar maliyenin yükünü azaltmak için birleştirmiş, askeriye'nin ihtiyaçlarının iddia edilenin aksine vilayetlerin malî durumları gözetilerek tanzim edildiğini yazıyla ifade etmiştir (BOA, YEE, Kısım 14, Evrak 1513, Zarf 126, Karton 10).

Aynı zamanda, onyedinci maddelik raporunda da, 1889-1890 malî yılı için hazırlanan bütçenin esas kabul edilmesi, bazı bakanlıklar ve idari birimlerin ödeneklerinde, transfer harcamaları kapsamındaki devletin yaptığı karşılıksız ödemelerde indirim yapılması, işlevi kalmayan birimlerin lağv edilmesi gümrük tarifelerinin yenilenmesi, gereksiz konsoloslukların kapatılması ve tüm dairelerin alımlarının birleştirilmesi ve bedellerinin Mâliyye Hazînesi tarafından ödenmesi vb. önerilerde bulunmuş (BOA, YEE, Kısım 14, Evrak 1513, Zarf 126, Karton 10), ve bunların büyük bir kısmına onay verilmiştir.

Malî konularda yukarıda işaret edilen düşüncelerinin dışında Kazazyan, ayrıca farklı zamanlarda görüşlerini ifade etmiştir. Örneğin, Ocak 1890 tarihinde sunduğu bir maruzatta bütçe denkleğinin gerçekleşmesine yönelik engellerin başında tahsilatların ancak dörtte bir oranında gerçekleştiğini bundan dolayı masrafların ve maaş ödemelerinin istikrarlı seyretmediğini beyanla, malî idarenin düzenli olması için gelir-gider denkleğinin yeterli olmadığını ayrıca dairelerdeki suistimal ve israflardan kaçınılması ve yapılacak ıslahatların engellenmemesini, gelirlerin halkı zorlamayacak şekilde artırılması, tahsilatın hızlandırılması, devletin hangi ihtiyacının karşılanacağını tespit edilmesi ve bu konuda yetkililerden rapor alınmasını salık vermiştir (BOA, YEE, Kısım 14, Evrak 1513, Zarf 126, Karton 10).

Agop Paşa 15 Mart 1891 tarihinde sağlık şartlarını öne sürerek Mâliyye Nâzırlığı görevinden affını istemiştir. Ayrıca talep üzerine icraatlarını içeren bir rapor hazırlayarak Abdülhamit'e ve Sadârete sunmuştur (BOA, İ.DH, 95557). Bu arada Hazîne-i Hâssa Nâzırlığı görevi devam etmiştir.

Nâzırlığının ikinci döneminde de yerli ve yabancı basında hakkında çeşitli yazılar yayımlanmış, Sadrâzam Kamil Paşa'nın kendisini Hıristiyan olmasından dolayı istemediği, bunun yanında padişahın talebiyle Sadrâzam tarafından maliye bakanlığına önerilen kişilerin dahi padişaha kendilerinin liyakat sahibi olmadıklarını, bu görevi en iyi Agop Paşa'nın yerine getireceğini dile getirdikleri, şeklinde haberler çıkmıştır (BOA, Y.PRK.TKM, 14/28). Ağustos 1888 tarihli bir Fransız gazetesinde Agop Paşa'nın Almanya ile bağlantılarından dem vurulmuş, ilk bakanlık devresindeki malî yolsuzluklara atıfla ikinci defa bu göreve gelmesinin anlamsızlığı yazılmış (BOA, Y.A.HUS, 216/59), buna karşılık Aralık 1888 tarihli Viyana'da basılan bir başka gazetede Agop Efendi'nin Padişah yanındaki itibarının benzersiz olduğu, herkesin Agop Paşa'yı akıl ve zekâsından dolayı methettiği haberi yapılmıştı (BOA, Y.PRK. TKM, 21/1). *Siècle* adlı bir başka gazetenin Mayıs 1889 tarihli nüshasında, Agop Paşa'nın Sadrâzam'ın tüm tuzaklarını atlattığı, padişah yanında başarılarından dolayı itibarının arttığı, Kamil Paşa'nın İstanbul'daki İngiliz Konsolos'undan destek istemesine rağmen yalnız kaldığı, Agop Paşa'nın İstanbul'daki gazetelere para vererek Sultan'ın lehinde yazı yazdırarak kurnazlık gösterdiği, Almanya ve Avusturya ile silah anlaşmaları yapıldığı ve ödemelerde bu ülkelere cömert davranıldığı ancak Rusya'ya savaş tazminatı ödemelerinde Agop Paşa tarafından savsaklamaların yapıldığı vb. ilginç haberlere yer verilmiştir (BOA, Y.PRK. TKM, 14/38).

Agop Kazazyan bu görevi sırasında ilginç girişimlere de imza atmıştır. Örneğin, nezârette memurların birbirlerini jurnallemelerine yönelik çalışmalarda bulunmuş ve bazı memurları bu iş için kullanmış, yine uygunsuz hareketlerinden dolayı memurları azarlayıp hatta dövdüğü dahi olmuştu. Bunun yanında Agop Paşa'nın zamanında Mâliyye Hazînesi üzerinde hayli yük teşkil eden esham sorununu çözmüş, nezâretteki düzensizlik, pis ortam vs. fiziki arızaları ortadan kaldırmış idi (Pakalın, 52).

Buradan Kazazyan'ın Osmanlı bürokrasisindeki Sultana karşı Batılı mahfillerle iyi ilişkiler tesis etmiş yönetici tipinden uzak, ancak Şark kurnazlığı özelliğini de kendinde taşıyan daha yerli bir bürokrat tipini temsil ettiği söylenebilir. Yine, Abdülhamit'e benzer bir şekilde Almanya'ya yakın olmak yanında, devlet işlerinde kılı kırk yaran, ciddi, kurnaz ve jurnalciliğe prim veren biri olduğundan belki de bu nedenle Sarayla bu denli iyi anlaşabildiği kanaatimizce yerinde bir değerlendirme olacaktır.

B. AGOP PAŞA VE OSMANLI BANKASI

Yukarıda bahsedildiği gibi daha önce Osmanlı Bankası'nda çalışan Agop Kazazyan, Hazîne-i Hâssa ve Mâliyye Nâzırlığı döneminde Sadâretle yaşadığı anlaşmazlıkların benzerini bankayla da yaşamıştır. Bu çerçevede 1886 yılında bir tarafta Sadâret ve Osmanlı Bankası diğer tarafta Agop Paşa arasında yaşananlar ilginçtir.

Şubat 1863'de Fransız ve İngiliz ortak sermayesiyle kurulan Osmanlı Bankası, imtiyâznâmesinin içerdiği maddeler kapsamında Osmanlı hukukuna tâbi olarak devlet bankası hüviyetine haiz olup, devlet adına kağıt para (banknot) çıkarma; hazinenin veznedarlığını (yani devletin gelirlerini toplamak) ifa etme; iç ve dış borçların anapara ve faizlerinin ödenmesi; devlete yıllık belli bir miktar kredi açmak (cari hesap) ve bu hizmetler karşılığında komisyon ve faiz ücretleri almak hakkını elde etmişti³. Sonraki tarihlerde 1863 tarihli ilk mukavelenin bazı maddeleri belli aralıklarla yeniden düzenlenmiştir.

Şubat 1886 yılına gelindiğinde Osmanlı Bankası'nın hazineden alacağı birikmiş komisyon, cari hesap açığı, faiz ödemeleri vs. 7 milyon 500 bin liraya ulaşmıştı. Banka hükümetten bu borçları taahhütlerine uyarak ödemesini talep etmiş ve bir karara varılması için banka yönetimiyle Sadrâzam ve Maliye bakanı Zihni Bey arasında görüşmeler yapılmış ve banka mukavelenâmesinin belli maddeleriyle beraber yukarıda bahsedilen borçlarda bir tadilat ve indirim yapılmasında uzlaşmaya varılmış ve Padişaha arz edilmiştir (BOA, Y.A. RES, 33/3). Abdülhamit uzlaşmaya varılan metnin bir kez de, o sırada Hazîne-i Hâssa Nâzırlığı görevini yürütmekte olan Agop Paşa tarafından görülmesini talep eder. Bu yaklaşım hükümet üyelerine olan

güvensizlik/yetersizlik olarak da algılanacağı gibi konuya hâkim bir başka bürokratin incelemesinin hazırlanan tasarının ideal olması açısından fayda temin edebileceği düşünülmüş olabilir. Ancak aslında Abdülhamit'in ve bağlı bürokratin kriz ortamı yaratarak buradan banka aleyhine bir fayda temin etmeyi düşündüğü ve dolaylı olarak da Sadâret bürokrasisine darbe indirmek amacı taşıdığı da söylenebilir. Agop Efendi taslak metnine ilişkin kararlaştırılan faiz oranının indirilmesi, hükümete açılan cari hesap miktarının arttırılması vb. bir takım düzenlemeler ve yeni taleplerde bulunur. Bunun üzerine Sadrâzam Kamil Paşa tam anlaşmaya varılmışken tekrar başa dönülmemesi gerektiğini, Agop Efendi'nin taleplerinin bazılarının elde edilmeye çalışıldığı halde bankaya kabul ettirilemediğini ve askeri ihtiyaçlar için acilen para bulunması gerektiği yönünde açıklama yapar. Abdülhamit bir kere de Agop Paşa, banka yönetimi ve maliye bakanının hazır bulunduğu ortamda taslağın müzakere edilmesini ister (BOA, Y.A. HUS, 189/6). Osmanlı Bankası yöneticileri taslağın bu haliyle kabul edilmesi noktasında ısrarla uzunca savunma yapmışlar ve nihayet hemen hemen eski taslak üzerinde Mayıs 1886'da anlaşma gerçekleşmiştir (BOA, Y.A. RES, 34/48; BOA, Y.A. HUS, 220/25).

Agop Paşa, Aralık 1888 tarihinde Osmanlı Bankası'nın hazineden talep ettiği alacak miktarı konusunda bankaya, borç miktarını fazla gösterme, 1886 yılında bankaya komisyon ve şubeler için ödenecek ikramiye miktarının çok fazla olduğu ve zamanında ödenmediğinde bir de buna faiz talep etmesinin yakışık almadığı vb. eleştiriler yöneltmiş ve Sadâretin de banka lehine devletin menfaatlerini gözetmediğini beyan etmiştir (BOA, Y.A. HUS, 220/25). Bu suçlamalara Sadâret de, Agop Paşa'yı bankalara ve bankerlere olan borçların kapatılmasında hazineyi zarara uğratmakla suçlayarak karşılık vermiştir.

Osmanlı Bankası ile hükümet arasındaki görüşmelerde Agop Paşa'nın tavrından rahatsız olan banka yöneticilerinden Paris komitesi üyelerinden Théodore Berger, Londra komitesinden William Lander'e yazdığı bir telgrafta talepleri kabul etmek veya ilişkileri kesmek seçeneklerinden başka yol olmadığını, ifade etmiştir (Autheman, a.g.e, s.129). Bu entrikalar bankaya karşı güvensizlik ortamı doğurmuştur. Bundan yararlanmak isteyen diğer yabancı şirketler, Osmanlı Bankası'nı, İngiltere, İtalya, Almanya ve Avusturya devletlerinin temsil

edildiği uluslararası bir bankaya dönüştürmek istemişler ancak bu proje gerçekleşmemiştir.

31 Temmuz 1889 tarihinde banka yönetim kurulu Agop Paşa ile ilişkileri yumuşatmak için, Fransız elçisi Montebello aracılığıyla kontak kurdu. Görüşmede Agop Paşa, prensip olarak Fransız sermayesine ve özelde Osmanlı Bankası'na karşı olduğunu ifade etmiştir. Buna gerekçe olarak da Almanlarla anlaşılacak Asya demiryolları işinde uğradığı başarısızlığın sorumlusu olarak bankayı ve Fransız sermayesini göstermiştir. Bankayı sorumluluğunu yerine getirmemek ve adil davranmamakla suçlamıştır. Agop Paşa iyi ilişkiler kurmaya hazır olduğunu ve bankanın, Osmanlı Devleti'ne çok iyi işler yapabileceğine inandığını ancak, sorumluluklarını tam yerine getirmesi, bazı uygulama veya yöntemlerin tamamının ortadan kaldırılması ve bankanın İstanbul personelinin değiştirilmesini şart koşmuştur. Fransız elçisi Montebello, Agop Paşa ile yaptığı görüşme sonucunda samimiyetine inanarak kaybettikleri alanı tekrar kazanmanın zamanı geldiği kanaatine varmıştır. Osmanlı ile ilişkilerin iyi olması için Osmanlı Bankası'nın İstanbul yöneticilerinin değiştirilmesinin zorunluluğu görüşü hakim olmuştur (Autheman, 124, Pakalın, 56-57). Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız bir tarafta Osmanlı Bankası-Sadâret diğer tarafta Agop Paşa arasında cereyan eden tartışmalardan şunu anlıyoruz ki, Tanzimatla başlayan saray-bürokrasi iktidar çekişmesi göz önünde bulundurulduğunda, Agop Paşa klasik bir Tanzimat bürokrati değildir. Bürokrasinin Padişaha karşı yarım asırdır yürüttüğü mücadelede yer almamaktadır. Agop Paşa icraatlarında Sadrâzam Kamil Paşa ve Bâbîâli'den bağımsız hareket etmiş, buna karşılık II. Abdülhamid'in nâzıra verdiği destek hareket alanını genişletmiştir. Bu durum başta Kamil Paşa olmak üzere diğer nâzırları rahatsız etmiştir. Bu şartlar çerçevesinde, ilişkilerde banka sorumluları taraf olmak zorunda kalmışlardır. Sözelimi Osmanlı Bankası yöneticilerinden Deveaux, Kâmil Paşa ile olan iyi ilişkisi sebebiyle Agop Paşa'nın husumetine maruz kalmıştı. Hatta Agop Paşa'nın kendisine duyduğu kişisel tepki ve husumetle ilgili olarak, 14 Ağustos 1888 tarihli Paris'teki komite toplantısına gelen bir bilgiye göre Kazazyan, Deveaux'nun kendisinin nâzırlık görevinden alınması için her türlü yolu denediğini söylemişti. (Autheman, 124)

Agop Paşa görevi süresince devletin bankayla olan ilişkilerine sınırlandırma getirerek gizli bir ambargo uygulamıştır. Bu süreçte bankada çalıştığı yıllarda şahit olduğu suistimallerden dolayı Crédit Lyonnais'i tercih etmiştir (Pakalın, 57).

C. OSMANLI DEVLETİ İLE ERMENİ CEMAATİ ARASINDAKİ SORUNLAR VE AGOP PAŞA

1878 Berlin Andlaşması'nın 61. maddesi uyarınca uluslararası bir soruna dönüşen Ermeni cemaatiyle ilgili problemler, 1883 yılına kadar buldukları coğrafyada ıslahat yapılmasına yönelik yoğun diplomatik baskılar şeklinde sürmüş, bu tarihten itibaren diplomatik baskılar azalmış ve sorunla ilgili olarak daha çok gazete sütunlarında bazı makaleler neşredilmiştir. Agop Paşa'nın döneminde Ermeni cemaatle yaşanan en önemli olaylar 28 Haziran 1890 tarihinde, Erzurum'da Ermeni piskoposunun uygun görmesiyle bir Ermeni kilisesi ve bir Ermeni okulunda silah aranırken meydana gelen ve Müslümanlarla Ermeniler arasında iki taraftan da bir kaç kişinin ölümüyle sonuçlanan ve daha sonra isyana dönüşen olaydır. Bunu 15 Temmuz 1890 tarihinde Kumkapı Nümayişi, Merzifon, Kayseri ve Yozgat hadiseleri izlemiştir. Agop Paşa'nın görev yaptığı dönem devletle, bağlı bulunduğu cemaat arasında yaşanan bu sorunlara karşı ne kadar duyarlı olduğu, taşıdığı Ermeni kimliği nedeniyle görevini yerine getirmesinde sorunlar yaşayıp yaşamadığı, daha açık olarak olayların ne kadar içinde olduğu sorgulanması gereken önemli bir ayrıntıdır. Bir başka ayrıntı baskı guruplarının Paşa'yı yönlendirme amacına matuf yaptıkları yayınlar ve etkileridir. Bunu anlamak için gazetelerde çıkan yazıları izlemek bu hususta sınırlı da olsa bazı bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır. 19 Temmuz 1890 tarihli *Daily News* gazetesinde 15 Temmuz olayları neticesinde Osmanlı Devleti'nin bölgede idâre-i örfiyye ilan etmesi halinde Ermenilerin çok güç duruma düşeceklerini ve savundukları davanın zaafa uğrayacağı yazılmış ve ortaya çıkabilecek mezalime dikkat çekilerek, Berlin Andlaşması'na taraf ülkelerin çıkacak bu durumdan mesul olacaklarına dair bir yorum yapılmıştır. Yazıda, Agop Paşa'nın 18 Temmuz günü Ermeni meselesi gündemiyle Abdülhamit'inde hazır bulunacağı Yıldız Köşkü'ndeki bakanlar kurulu toplantısında bulunmadığı, Hariciye müsteşarı Dadyan Paşa'nın sefir

resmi kabulünde hazır bulunmamasının diplomatlar arasında pek çok dedikoduya neden olduğu ve iki Ermeni memurun geçende Erzurum'daki olaylar nedeniyle istifalarını gönderdikleri şeklinde rivayetlere yer verilmiştir (BOA., Y.PRK. TKM, 12/34). 27 Temmuz 1890 tarihinde aynı gazetenin Viyana muhabiri bu bilgiyle ilgili olarak, Agop Paşa'nın bu olaylar karşısından istifalarını sunduğunu ve bu durumu Türklerin memnuniyetle karşıladıklarını haber vermiştir Ancak Agop Efendi'nin istifasını vermemiş olduğu, kendisine tevdi edilen görevi terk etmeyi asla düşünmeyeceği, bu söylentilerin hastalığından dolayı görevini yerine getirememesinden dolayı çıkarıldığı ifade edilerek, tekzip edilmiştir. Kamil Paşa ile aralarında ihtilaf olduğu söylentilerini Kazazyan yalanlayarak hey'et-i vükelâ ile nezâret arasında da sorun bulunmadığını bilakis uyum içinde olduklarını ifade etmiştir ((BOA., Y.PRK. TKM, 17/10). Kamuoyunu bilgilendirmeye yönelik bu tekzip metninin tam olarak gerçekleri yansıttığını söylemek mümkün değildir.

Times gazetesi 29 Temmuz 1890 tarihli haberinde Ermeni cemaatinin, Erzurum olayları hakkında Padişahın yeterince bilgilendirilmediği gerekçesiyle, bölgeden çok sayıda özel mektubu bir dilekçeyle Abdülhamit'e sunduklarını ve yönetimin kendileriyle ilgilenmediklerine dair şikayetlerini dile getirdiklerinden bahsetmiştir. Patriğin olumsuz konuşması ve kalabalığın patrikle birlikte hareket etme isteği güvenlik güçlerinin müdahalesine neden olmuş ve bu durum politik çevrelerce Berlin Antlaşmasının 61. maddesinin ihlali olarak değerlendirilmiştir. Patrik Horen Aşıkyan da tepkisini patriklikten istifa ederek göstermiştir. Times 1 Ağustos 1890 tarihli Viyana ve 31 Temmuz 1890 tarihli İstanbul haberleri de bu konuya ayrıntılı olarak yer vermiştir. Haberlerde, Patriğin de içinde bulunduğu gurubun yaptığı gösteriler, özel birlikler kullanılarak bastırıldığı, sorumlularının tutuklandığı, patrik karşıtı tavrın Ermeniler arasında ajitasyona neden olduğu ve bu durumun ileride sorunlar ortaya çıkaracağı belirtilmiştir.

Yine Times gazetesinin 9 Ağustos 1890 tarihli haberine göre Patriğin istifa haberi hükümet tarafından geçiştirilmiş, bu durum Ermeniler arasında kontrol edilemeyen durumların ortaya çıkmasına neden olurken ve Patrik otoritesini kaybettiğini düşünerek olabilecek hiçbir şeyden sorumlu olmadığı açıklamasını yapmıştır. Kamil Paşa bu

içerikte bir mektubun değiştirilmesini aksi taktirde bu mektubu padişaha veremeyeceğini ve padişahla yüz yüze görüşme yapamayacağını patriğe bildirmiş, buna karşılık Patrik mektubun padişaha ulaştırılmasını ulaştırılmadığı taktirde kendisinin bir yolunu bularak ulaştıracağını belirterek bu konuda ısrarını sürdürmesi üzerine mektup Abdülhamit'te sunulmuş ve akabinde Patrik huzura kabul edilmiştir. Yapılan görüşme neticesinde reform yapılması kabul edilmiş, üç ana başlık altında toplanan bir deklarasyon hazırlanmıştır. Buna göre;

1. Birey özgürlükleri garanti altına alınacak,
2. Sadık nüfusun mal varlığı teminat altına alınacak,
3. Adalet sistemi yeniden örgütlenecektir.

15 Ağustos tarihli Times haberine göre ise, Osmanlı hükümeti patriğe, istifasını kabul etmediğini bildirmiş, ancak patrik Osmanlı hükümetine yeni bir tahrir yazarak kararının kati olduğunu patrik kimliğinin bütünüyle yıprandığını ve görevinin gereklerini yerine getirmesinin daha fazla mümkün olamayacağını bildirmiştir.

Hükümet, Ermenilerin şikayetlerini tahkik ederek Patriğin istifasını geri aldirmek için Artin Paşa , Agop Paşa ve Vahan Efendi'den oluşan bir komisyon teşkil etmiştir. Londra'da çıkan Times gazetesinin 21 Ağustos 1890 tarihli nüshasındaki bir yazıda bu komisyon üyeleri eleştirilerek, "Ermenilerin şikayetlerini araştırmak ve patriği istifadan vazgeçirmek için kurulan komisyonun üyelerinin seçimi büyük hoşnutsuzluğa yol açtı. Artin Paşa, Agop Paşa ve Vahan Efendi üçlüsünün hepsinin de Ermeni olmasına ve son derece becerikli memurlar olmalarına karşın belli bir ücret karşılığında bağlı olmalarından dolayı tüm Ermeni topluluğunca büyük ölçüde rahatsızlığa yol açmaktadır. Bunlar cemaat arasında en az sevilen kişilerdir. Bu da onların hayırlı neticeler doğuracak reformlar öneremeyecekleri ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerde durumun eskisinden daha kötü duruma düşmesine yol açacağına dair yargıya götürmektedir" ifadeleriyle diğer üyelerle birlikte Agop Paşa'nın cemaat nezdinde güvenilir olmadığı intibai verilmeye çalışılmıştır. Ancak daha sonraki günlere ait gazetelerde bu komisyonun ve başta da Agop Paşa'nın çabalarının olumlu sonuçlar verdiğine dair yazılara rastlanmaktadır. 20 Ağustos 1890 tarihli Times gazetesi 'Padişahın Agop Paşa ile olan müzakereleri semeresiz kalmadıkdan başka fevkalade hayırlı olmuştur. , ancak

Abdülhamit'in bunca müşkülata beraber Ermenistan için harcadığı mesai gerek Viyana gerek Londra nazarında mülahazaya alınıyor' (BOA, Y.PRK. EŞA, 11/90) şeklinde haber yapmıştır.

Ermeni olaylarına karşı takındığı tavrı görmek açısından 24 Kasım 1890 tarihinde Abdülhamit'e yazılan ve Hazine-i Hâssa ve Mâliyye Nâzırı Agop Kazazyan ile birlikte dışişleri müsteşar ve müsteşar yardımcısının da bulunduğu devrin önemli bürokratlarıyla tanınmış banker ve tüccarlarının yer aldığı otuzaltı imzalı aşağıdaki yazıyı imzalayarak padişaha olan bağlılıklarını bildiren deklarasyon önemlidir;

"Sadık Ermeni cemaatinin selamet ve menfaatine zarar verecek bir fikre hizmet ederek Ermenilerin eskiden beri Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını bozmak maksadıyla bazı kişiler ötede beride bir takım gayri meşru neşriyat ve muamelelere cüret etmektedirler. Ermeni cemaatinin çok küçük bir miktarını oluşturan bu kişilerin cemaat adına hareket etmeğe hiçbir sıfat ve salahiyeti olmadığı gibi bunlar arasında tanınmış bir ferdin bulunmayışı da Ermeni tebaasının onların fikrine tabi olmadığını açıkça göstermektedir. Ermeni tebaası beşyüz seneden beri Osmanlı Devleti'nde mezhep, lisan ve kavmiyetlerini muhafaza ile beraber refah ve saadete ulaşmışlardır. Karşılıklı olarak Devlet-i Âliyye'ye gösterilmesi gereken sadakat en kutsal vazife addedilerek devletin güven ve emniyetine mahzar olunmuştur. Ermeni tebaasının en önemli isteği Osmanlı Devleti'nin adalet ve şefkati altında emniyet içinde olmaktan ibarettir." (BOA, Y.PRK. AZJ, 18/33).

Genel olarak bakıldığında Ermeni cemaatiyle Osmanlı hükümeti arasında sorunlar yaşandığı bir dönemde görev yapan Paşa kendini bu olayların dışında tutmaya gayret etmiştir. Taraf olmaktan kaçınan ve sadece kendi uhdesinde olan görevi aksatmadan yerine getirme gayreti içinde olan bir bürokrat görünümü çizmiştir. Olayların en yoğun yaşandığı zamanlarda dahi Abdülhamit ile Agop Efendi arasındaki karşılıklı güvene dayalı diyalog devam etmiştir. Padişahla aralarındaki yakınlığın ve güvenin boyutunu göstermesi açısından belki de en ilginç bizzat Abdülhamit'in itirafıdır. Osmanlı Sultanı, kendisine yıllık 500 bin lira gelir sağlayan şahsi emlakini Agop Paşa'ya ve Mihael adında Ermeni müşavirine borçlu olduğunu dile getirmiştir (Karal, 420)

D. ÖLÜMÜ VE MİRASÇILARI

Agop Efendi, 3 Haziran 1891 tarihinde Abdülhamit'e gönderdiği yazıda, yaz aylarında annesiyle beraber ikamet etmek arzusuyla bir yalı almak istediklerini ancak maddi durumlarının buna müsait olmadığını, kendisinin sadakatle hizmet ettiğini ve birçok defa padişahın ihsanına layık görüldüğünü, Yeniköy'de satılık yalıevinin bedeli ödenerek kendisine verilmesinin hem işe gidiş gelişini kolaylaştıracağı hem de bu binanın yabancıların eline geçmesini engelleyebileceğini söyleyerek talebini iletmiştir (BOA, Y. PRK. HH, 23/41). Daha önce Selanik ve Nişantaşı'ndan Agop Paşa'ya birer gayrimenkul veren (BOA., Y. PRK.HH., 22/68 ve 20/34). Abdülhamit bağlılığı ve sadakatine güvendiği Kazazyan'ın bu isteğini geri çevirmemiştir. Artık Mâliyye Nâzırı görevinden ayrılan Paşa, annesiyle birlikte yeni ikametine yerleşmiş ve boş zamanlarında ata binerek günlerini geçirmeye başlamıştır. Ancak Paşa'nın ata binme tutkusu kendisini ölüme götürmüştür. Bir gün yeni ikametgâhında ata binerken bir hayvandan ürken at kontrolden çıkmış ve kendisini üzerinden atmıştır. Başını Kalender Kasrı'nın duvarına vuran ve ayağının biri üzengiye takılı kalan Agop Efendi bir süre yerlerde sürüklenmiş ve başından ağır yaralanmıştır. Yapılan tüm müdahalelere karşın kurtarılamayarak 20 Eylül 1891 tarihinde Yeniköy'deki evinde ölmüştür (BOA, İ.DH, 97514). Tarih-i Encümeni Mecmuasında Agop Paşa'nın ölüm hadisesi anekdotlarla anlatılmıştır (Çark, 158-159);

"Malum olduğu gibi, II. Abdülhamit Maliye Nazırlığı Hazine-i Hassa Nazırlığı yapan Agop Paşa'yı çok severdi. Türk kültürüyle yetişen Agop Paşa tam bir Osmanlı idi. Hünkâra bağlılığı ve sadakati ile meşhurdu. Bekârdı. İhtiyar annesi ile beraber Yeniköy'de otururdu.

Bir gün padişah ona sormuştu:

-Paşa, saraydan çıktıktan sonra nereye gidersin, ne yaparsın?

-Agop Paşa: Şevketlüm, demiş, doğru Yeniköy'deki fakirhaneye giderim, ata binmeyi severim, ara sıra at gezintisi yaparım.

Abdülhamit ertesi günü ıstabl-ı-âmireden Agop Paşa'ya bir kır at hediye etmişti. Paşa bir gün ata binmiş, gezmeğe çıkmıştı. Çalıların arasından çıkan bir kediden ürken at gemi aziya almış, uçmaya başlamış

ve nihayet Paşayı Kalender Kasrı'nın duvarına çarparak yere yuvarlamıştı. Kafatası patlayan Agop Paşa ölmüştü. Abdülhamit çok sevdiği sadık adamının kendisinin hediye ettiği atın yaptığı bir kazayla bu şekilde hayatını kaybetmesinden çok müteessir olmuştu. Paşanın annesine başsağlığı dilemeye gönderdiği, baş mabeyinci Hünkârın pek müteessir olduğunu, teessürünün derinliğinden yemek bile yemediğini felâketzede kadına anlatmış, teselliye çalışmış, ihtiyaçlarının daima şevketlü Hünkâr tarafından temin edileceğini de söylemişti. İhtiyar anne bu şahane taziyetten duyduğu memnunluğu anlatırken demiş ki:

-Bir Agop'um öldüyse, bir oğlum sağdır. Allah uzun ömürler versin, müteessir olmasınlar, kazaya rızadan başka elden ne gelir?"

Sabah gazetesinde vefatıyla ilgili bir başka haberde ise şu ayrıntılar verilmiştir;

"Nazır Agop Paşa Yeniköyde'ki salhanelerine gitmek üzere cumartesi günü saat 10.00 vapuruna binmiş ve saat 11.00'de Yeniköy İskelesine varmış ve havanın güzel olmasından dolayı ata binmek üzere kendisini bekleyen arabayla sâhil-hânelerinden ayrıca bir mahalde bulunan ahırına gitmiş ve burada bulunan bargiri alarak, Kalender mesire yerinde ata binmiş. Rivayete göre ata binerken önüne çıkan köpeklerin havlamasından ürken hayvan koşmaya başlamış, Paşa şaşırarak hayvanın dizginlerini bırakmış, bu durumu görenlerin bir kısım hayvanın başını çekmesini bağırarak söylerken diğerleri güvenlik görevlilerine haber vermeye gitmişlerdir. Paşa'nın atı dizginlemesi mümkün olmamış ve mesire yerinin yukarı kapısının duvarına çarpış ve yere düşmüş ve başı yerdeki taşa çarpmıştır. Olay yerine gelen komiser Ali Rıza ve Yüzbaşı Keskin tarafından bir balıkçı kayığına konarak sâhil-hânesine nakledilmiştir. Burada yapılan tüm müdahalelere rağmen gece saat 03.15'de 58 yaşında ölmüştür. Paşa'nın vefatından çok müteessir olan Abdülhamit saraydan birini göndererek validesi ve diğer aile mensuplarına taziyede bulunmuş ve onları teselli etmiştir. Agop Paşa'nın nâşı Balık Pazarı'nda bulunan Ermeni kilisesine nakledilmiş burada yapılan dini törenden sonra devlet töreni ile Şişli'de bulunan Ermeni mezarlığında toprağa verilmiştir. Dini tören Patrik Horen Aşıkyan tarafından gerçekleştirilmiş, ayın sonrası yaptığı konuşmada Patrik, Agop Efendî'nin Sultanın en sadık ve en sevgili bendelerinden

olduğunu ve kendisinin fevkalade teveccühlerini kazandığını, bu zamansız ölümün devlet içinde bir kayıp olduğunu ifade eden bir konuşma yapmıştır. Daha sonra kilise ve Hazîne-i Hâssa hizmetleri tarafından taşınan yurtiçi ve yurtdışında aldığı yirmidokuz nişan, mızıkâ-yı hümâyûn, arkasından Patrik ve diğer din görevlileri, arkasından dört atın çektiği cenaze arabasından sonra cenazeye katılan ayandan İbrahim Paşa ve diğer devlet memurları, finans ve yabancı misyon temsilcilerinin yanı sıra gazetenin verdiği rakama göre yaklaşık 10 bin kişi katılmıştır. Cenaze güzergahı üzerinde bulunan Rum kilisesi rahipleri tarafından cenaze korteji durdurularak dualar edilmiştir (*Sabah*, 17 safer 1309/9 Eylül 1307, no: 744, s. 1-2. ve 18 Safer 1309/10 Eylül 1307, no: 745, ss. 1-2).

Paşa'nın ölümü dış basında da yankı bulmuştur. Moskova'da yayınlanan *Moskovskie Vedomosti* adlı gazete 25 Eylül 1891 tarihli nüshasında Paşanın, Sultana sadakatten ayrılmadığı, bu nedenle de kendisinin hep yakınında bulunduğu, görevi süresince bürokrasinin hasetçe tavırlarına maruz kaldığı, hazine sıkıştığında hep kendisine müracaat edildiği, Ermenilerin vefatını suikasta bağladıkları şeklinde haber yapmıştır (BOA., Y.PRK. TKM, 23/2).

Hayatında hiç evlenmemiş olan Agop Paşa'nın Osmanlı Bankası'nda mevcut olan yaklaşık 22 bin frank tutarındaki birikimi ölümünden sonra, 30 Eylül 1891 tarihinde yapılan işlemlerle mirasçılara devredilmiştir Miras işlemleri kardeşi Nişan Kazazyan tarafından yürütülmüştür (OBA, 172).

SONUÇ

Agop Kazazyan Osmanlı maliye tarihinde fırtınalı yerini almış Ermeni kökenli bürokratlardan biriydi. Hazîne-i Hâssa ve Mâliyye Nâzırlığı görevini yerine getirdiği dönemde padişaha ait iç hazine gelirlerini arttırmayı başarması, ikinci görevinde ise sıkı tasarruf politikası, mâliyye nezâretindeki fiziki ortamı ıslaha ve maiyetindeki memurları çalıştırmaya yönelik azmi ama bunun yanında onları jurnalciliğe alıştırmaya, horlama, azarlamaya dönük kibirli ve ceberut tavrı ve Saraya karşı zillet hali kişiliğini açığa vuran vasıflarıydı. Aynı zamanda, Saray-Bâbîâli çekişmesinde birincinin yanında yer alarak

bürokrasinin bir kısmını da karşısına almış ve çetin bir tartışma ortamına da ister istemez çekilmiştir. Abdülhamit'e sadakati ve onun yanında elde ettiği itibarın yanında, emir almayı sevmeyen, kendi başına buyruk, klasik Tanzimat paşalarından farklı olarak Batılı mahfillerle çok içli dışlı olmayan ilginç bir kişilik olarak, hayatı gibi ölümü de sıradışı olmuştur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Dahiliye Nezareti Belgeleri

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

İrâdeler Tasnifi

İrâde Dâhiliyye (İ.DH)

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT)

Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrakı (YEE)

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ)

Yıldız Mütenevvi Ma'rûzât Evrakı (Y. MTV)

Yıldız Sadâret Husûsî Ma'rûzât Evrakı (Y.A. HUS)

Yıldız Perakende Evrakı Hazîne-i Hâssa (Y. PRK. HH)

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA)

Yıldız Sadâret Resmi Ma'rûzât Evrakı (Y.A. RES)

Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM)

Osmanlı Bankası Arşivi, (OBA)

172; PP0551400000

Gazeteler

Sabah

Sâlnâmeler

1287 Devlet-i Âliyye Sâlnâmesi

1288 Devlet-i Âliyye Sâlnâmesi

Latin Harfleriyle Yazılmış Eser ve Çalışmalar

AKAR, Şevket Kamil. **1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi Maliyesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

AUTHEMAN, André. Bank-ı Osmânî-i Şâhâne, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi yayınları, Birinci baskı, İstanbul, Haziran 2002.

BAYRAKTAR, Kaya. "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

BÖLÜKBAŞI, Ö. FARUK. II. Abdülhamit Döneminde Mali İdare, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2005.

ÇARK, Y.G. **Türk Devleti Hizmetinde Türkler**, İstanbul 1953.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4. baskı, Ankara 1995.

Mehmed Süreyya. **Sicill-i Osmânî, Yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye**, IV/2, Hazırlayanlar: Orhan Hülagü, Mustafa Ekincikli, Hamdi Savaş, İstanbul 1998.

PAKALIN, Mehmet Zeki. **Maliye Teşkilatı Tarihi**, 4. cilt, İstanbul 1978.

US, Hakkı Tarık.**Meclis-i Meb'ûsân 1293-1877 Zabıt Ceridesi**, c. I-II, İstanbul 1954.

-
- ¹ Bu çalışmanın oluşumunda, elindeki belge ve bilgileri benimle paylaşma nezaketini gösteren Sayın Yrd. Doç. Dr. Şevket Kamil Akar'a teşekkürü bir borç biliyorum. Yine kendisine ait **1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi Maliyesi**, adlı yayınlanmamış doktora tezi bize yol gösterici olmuştur.
- ² Kazzâz, ipekçi, ipek satan, ipek işleyen anlamına gelmektedir. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**.
- ³ Bankanın kuruluşu ve imtiyâznâmesiyle ilgili olarak bkz. Kaya Bayraktar, "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.